

Čeština humanistické epochy (č. = čeština)

Nazývá se tak vyspělý jazyk 16. a zhruba první poloviny 17. stol. Je to období mnohostranného rozvoje spisovné češtiny, stabilizace její gramatické stavby, rozšíření jejích výrazových prostředků, včetně prostředků stylově diferencovaných. Na konci 16. stol. se ustálila norma spis. jaz., která se stala základem kodifikace moderní spis. češtiny. Vedle termínu **humanistická č.** se pro tuto epochu užívají také alternativní pojmenování: období humanistické a českobratrské, zlatý věk češtiny, raná čeština střední doby, čeština dlouhého 16. století. Spis. č. se v 1. pol. 16. stol. vyrovnávala s řadou vnějších okolností retardující její vývoj, mezi které zejména patřilo překonávání kulturní izolace způsobené husitskými válkami, konfesijní spory a represe Ferdinanda I. po potlačení stavovského povstání vypuknuvšího během šmalkaldské války (1546–1547). Na stabilizaci a šíření spis. č. se významnou měrou podílel knihtisk, který se však v prvních desetiletích 16. stol. vyznačoval ve srovnání s něm. zeměmi vývojovým zpožděním: v této době byly č. knihy ještě produkovány typografickým způsobem, který byl obvyklý ve středověku a který svědčí o tom, že humanistické/renesanční impulsy do nelatinsky vzdělaného čtenářského prostředí ještě dostatečně nepronikly. Proměna č. knihtisku přijímajícího podněty renesanční typografie nastala až v průběhu 2. třetiny 16. stol. K rozvoji spis. č. přispěl v 16. stol. rozvoj školství, zejména nižšího a středního, pražská univerzita se však dlouho vzpamatovávala z úpadku, který zaznamenala v průběhu 15. stol. Rozmach spis. jaz. byl výsledkem záměrného úsilí části literárních tvůrců, za jehož iniciátora je tradičně označován Viktorin Kornel ze Všehrd. Ideálem dokonalého vyjadřování byla tehdy antická latina a její vliv se projevil zejména v syntaxi. Od 30. let 16. stol. byly tištěny první gramatiky č., mimo jiné pro potřeby knihtisku. Prostředkem rozšiřujícího se stylového rozpětí se staly i jevy hláskoslovné a morfologické: tvary a podoby konzervativní n. i archaické proti formám blízkým mluvenému jaz., nikoli ovšem jevy nářeční. Mluvený jazyk byl kromě teritoriálních dialektů, už značně diferencovaných, reprezentován i kultivovanou podobou mluvené č. Jazykový úzus počátku tohoto období se vyznačoval nejednotností, což bylo patrné zvláště v oblasti grafiky.

V první polovině 16. století, v době rozmáhajícího se knihtisku, byl tradiční spřežkový pravopis tak nedůsledný, rozkolísaný a konzervativní (opožďoval se za vývojem fonologického systému, zejména vokálního), že byl pro masovější šíření knih nevhodný. Psané i tištěné texty totiž bývaly kvůli jeho nejednoznačnosti obtížně rozšifrovatelné: např. zápis *kuly* bylo možné číst jako *kůly*, *kouli*, *kouli*, *kuli*. Tiskaři se sice snažili pravopis nějak sjednocovat a zjednodušovat, ale zpočátku se tak dělo pouze v rámci jednotlivých tiskáren.

V průběhu 2. pol. 16. stol. se modernizovaná norma spis. jazyka ustálila – navzdory této modernizaci se však spisovná č. zřetelně odlišovala od běžně mluveného jazyka.

Pokračování – Šlosar a kol.: Spisovný jazyk v dějinách české společnosti, 2009.

Na počátku 16. století byla v naší zemi příznivá jazyková situace, neboť zásluhou husitství a ještě dřívějších událostí byl veřejný život značně počeštěn. Po nástupu Habsburků (1526) se sice zvýšil vliv němčiny, ale humanistická epocha byla především epochou mezinárodní kultury, v níž hrála důležitou roli kultura antická. Proto měly řečtina a hlavně latina větší vliv než němčina. Připomeňme si, že latina působí na češtinu po celou dobu její existence, ale byla to středověká latina, která se od starověké, antické, klasické, již dával přednost humanismus, lišila syntakticky a hláskoslovně (např. odlišná středověká výslovnost: *-us* se čte [-uš, -úš], *Jesus* [Ježúš] > *Ježíš*, podobně *-as* [-aš, -áš], *Judas* [Judáš] > *Jidáš*. V tomto období, v němž hrála antická kultura hlavní roli, byl vliv latiny na češtinu největší.

Byla obnovena **latinsky psaná literatura**. Latinská byla zejména poezie a bylo jí mnohem víc než české.

Čeští humanisté (Václav Písecký, Řehoř Hrubý z Jelení, Mikuláš Konáč z Hodiškova, Viktorin Kornel ze Všehrd a další) rozvíjeli humanistickou tvorbu českou. Předsevzali si zdokonalit výrazové prostředky češtiny tak, aby se vyrovnala latině a řečtině, které byly chápány jako stylistický ideál, a na tomto základě tvořit českou literaturu. **Novum**: Prostředkem rozšiřujícího se stylového rozpětí se poprvé staly i jevy hláskoslovné a morfologické. Opozice: vyšší styl – tvary a podoby konzervativní nebo archaické X nižší styl – formy blízké mluvenému jazyku (ovšem ne nářeční).

Hláskoslovné a tvaroslovné změny, které se v té době šířily po našem území, nezasahovaly toto území celé, což má za následek výraznější **nářeční diferenciaci**.

Okrajový, ale důležitý jev: dospěl k nám proud tzv. **valašské kolonizace**.

Měla svůj počátek v Karpatském pohoří na území dnešního Rumunska a týkala se způsobu chovu ovcí a koz. U nás se tento proud definitivně zastavil v oblasti Moravské brány (Hranice, Lipník – do Jeseníků už nedošel). K nám už ji přinesli Slováci, ne Rumuni, nebo byl jenom převzat způsob jejich hospodaření. Pro češtinu to znamená, že do ní pronikla část slovní zásoby, která s tímto způsobem hospodaření souvisela. Byla to původně slovní zásoba karpatské pastevecké kultury (slova původu balkánského, rumunského). Některá zůstala v nářečích, zvl. východomoravských, některá se dostala až do spisovného jazyka, např. *bača*, *brynza* 'ovčí sýr', *salaš*, *gazda*, *žinčica/e* 'syrovátka z ovčího mléka', nebo pomístní jména vzniklá z geografických termínů – *Grúň* 'horská stráž, popř. pole nebo pastvina na takové stráni', *Grapa* 'neúrodné, roklemi rozryté pole, rokle, příkrá stráž').

V té době měly na češtinu hlavní vliv jazyky považované za ideál, hlavně latina. Tyto vlivy byly nejnápadnější v **I. syntaxi: Základní rys – psaný jazyk se vzdálil od mluveného.**

1. Časté, ale ne důsledné koncové postavení slovesa. Podrobněji Zikánová: Postavení slovesného přísudku ve starší češtině, 2009.

2. Připojování samostatných vět (tj. smyslem samostatných) pomocí relativ, tedy vznik nepravých vět vztažných. *...stala se témuž tělu poslední sláva světa tohoto. Kteréžto tělo mrtvé přenešeno jest na hrad pražský sv. Václava s slavnou procesí...* M.DAČICKÝ

3. Antepozice neshodného přívlastku: *předešlých časuov historie* VELESЛАVÍN.

4. Postpozice shodného přívlastku: *porodila jest syna pěkného a utěšeného* KONÁČ.

5. Interpozice , tj. vkládání rozvíjejících větných členů nebo vět dovnitř částí rozvíjených: Interpozice byla prostředkem oblíbeným, později byla dovedena až k virtuozitě. V složitějších konstrukcích mohou interpozice narušit srozumitelnost textu: *tak nesčíslné létajících smrti střel množství...* V takových případech vyhledáme přirozené větné dvojice a na jejich základě uspořádáme slova podle novočeského slovosledu: *tak nesčíslné množství létajících střel smrti.* Interpozice větná: *Náš pan orátor proto, že všichni Turci, kteří tu byli, na nás, když jsme jedli, oči vytréštili, nerad u nich noclehů míval.*

Dokonalá architektura: *UUUU.....-----....=====....UUUU.* – Interpozice byla důležitým slovosledným prostředkem.

6. Pod vlivem latiny se častěji užívá přechodníkových vazeb; pro vysoký styl je závazná jejich kongruence.

7. Napodobovaly se specifické rysy klasické latiny. Např. vazba akuz. nebo instr. s infinitivem; je ekvivalentem české vedlejší věty obsahové; uplatňuje se hlavně po slovesech dicendi: *řiká to dobré(dobrým) býti řiká, že je to dobré*. Je to jev češtině vzdálený.

8. Perioda. Záměrně budované souvětí, skládá se z předvětí a závětí (obě části jsou zhruba stejně dlouhé a hlavně stejným způsobem konstruované). Celek je spojen společným podmětem, předěl se dělá většinou dvojtečkou. Až ve vrcholném humanismu v době Veleslavínově jsou už dokonalé periody součástí syntaxe, ale vždy je to stylový prostředek, který se vyskytoval v exponovaných částech díla (úvod, závěr, závěr kapitoly, obecné poučení apod.). Je to prostředek vysokého stylu. Příklad v učebnici.

Básnický jazyk

Básně byly převážně latinské. Přesto se v té době vyskytli čeští básníci, kteří mají jistý význam pro rozvoj básnického stylu.

Nejvýznamnější byl **M. Dačický z Heslova**. Jako první využil ke stylovému rozlišení prostředků z hláskosloví a morfologie. Bylo to v jeho sbírce *Prostopravda*. Stylistických prvků z hláskosloví a morfologie užíval záměrně, a to k rozlišení vysokého a nízkého stylu. **Hláskosloví**: změny *é > í, ý > ej, ú > ou* (na začátku slova), které tehdy do spisovného jazyka pronikaly (*ouřad, nebejvati*) byly znakem stylu nižšího (*Hled' tu nebejvati, kde víceji jest outraty nežli možnosti...*). V jeho básnické sbírce se objevovaly např. v satirických verších. X Hláskoslovné archaismy (*všemohúci, věkuov*, uchované *ý, ú* apod.) jsou znakem vysokého stylu – v jeho básních se objevují jen v těch případech, kdy jde oslavu Boha. **Z morfologie** je to rozlišení: a) inf. na *-t* – nižší styl (*pamatovat*); objevuje se totiž jen v mluveném jazyce X na *-ti* vysoký styl (*pamatovati*); nekongruentní tvary přechodníků – nižší styl *člověk zbohatnouce* X kongruentní – vysoký styl. Žádný z uvedených jevů však **nebyl uplatňován důsledně**. Využívá samozřejmě i **lexika**: něm., zvláště hovorové výrazy spíše pro styl nižší (*pasírovat, truňk*), výrazy biblické – styl vyšší. **Syntax**: jednoduché souvětí (věty se kryjí s hranicemi veršů – hl. v dialozích) X složitá souvětí (extrém 14 veršů = jedno souvětí). – V tomto využívání jazyka zůstal osamocený. Nikdo ho nenásledoval.

II. Stylotvorné prostředky z hláskosloví – shrnutí: Nižší styl – diftong *ej* (*bejti, dobrej*), *ou-* na počátku slova (*oud* – psáno *aud*; tento jev proniká i do odborné literatury), protetické *v-* (*von*), *é > í* nejenom po měkkých X vyšší styl – původní *ý* (*býti, dobrý*), *u-/ú-* na počátku slova, není protet. *v-*, *é > í* jen po měkkých, a další případné záměrné archaismy, jako nacházíme u Dačického + to, co je dále řečeno o Bibli Kralické.

III. Stylotvorné prostředky z morfologie – shrnutí: Panuje následující opozice: nižší styl se vyznačuje novotvary v instr. pl. mask. (*zubami*), nekongruentními přechodníky (*král udělavši*), infinitivy na *-t* (*prosít*) X vysoký styl pův. instr. pl. *zuby*, kongruentní přechodníky, infinitivy na *ti* + to, co je dále řečeno o Bibli kralické.

Šimon Lomnický z Budče obohatil básnický jazyk jiným způsobem. Užíváním deminutiv v přírodních obrazech (dnes je to záležitost lidových písní, ale většina z nich se zrodila až v období barokním). Např. *an to již slunečko svítí jasněji, an ptáčkové zpívají veseleji...*; Byl to základní tvárný prostředek jeho básní.

Uskutečnily se první pokusy v **časoměrném básnění**. To totiž nejvíce odpovídalo dobovým ideálům – klasické latinské básni. Jejich iniciátorem byl **Jan Blahoslav**, jeho pokračovatelem

byl **Václav Benedikt Nudožerský**. Dočasný rozkvět tohoto básnění byl v době barokní (navazovali na jazyk humanistický, např. **J. A. Komenský**).

Vysokého standardu dosahuje **jazyk právníký a administrativní**. O dokonalosti právního jazyka svědčí následující ukázky v Šlosarově učebnici (2009). Tento jazyk má již vysoké stylistické ideály. Úsilí o vytríbené vyjadřování se projevuje i ve stylu jednacím. Připomeňme si, že právní terminologie byla rozvinuta již v rané době, později se dále obohacovala. Syntax se zdokonalovala. Pro potřeby právníkého jazyka vznikají jisté slovtvorné typy, hlavně deverbální adjektiva se sufixem *-itý* (*důležitý, určitý, nepřetržitý*).

Slovní zásoba humanistického období. Hlavní rys: čeština se neuzavírala slovům cizího původu, vymizely tendence z doby husitské (Husova snaha počesťovat slovní zásobu). Tato vstřícnost vůči cizím slovům je charakteristická pro dobu rozmachu jazyka, kdy není ničím ohrožen.

1. Přejímaly se internacionalismy řeckého a lat. původu (byly pouze přizpůsobeny morfologicky a hláskoslovně). Vědní obory užívaly především termínů latinských, jen hláskoslovně a morfologicky adaptovaných (*geminus* 'dvojtečka', *intonací*). Latinská terminologie pronikla i do terminologie školské (*katedra*), do jazyka administrativního a právního (*akta, mandát, exekucí*). Ale ten se obohacuje i derivací, pro jeho potřeby vykrytalizoval slovtvorný typ adjektiv na *-itý* (*složité*) a byly využívány i slovtvorné typy starší (dějová abstrakta, názvy vlastností). Právní jazyk byl na vysoké úrovni, svědčí o tom např. Všehrdovy *O práviech, súdiech a dskách Země české knihy devatery*. Latinská slova pronikala také do běžného jazyka, protože každý vzdělanec ovládal v té době latinu (*apelovati, apetit*). Podle latinských slov, která byla do češtiny adaptována morfologicky prostřednictvím suf. *-cí* – *appellací* < *appellatio*, vznikají hybridní útvary s českým základem (*nadací*). – Za stylistickou ozdobu se považuje užívání lat. slov v textu (*vulgo, alias, item*).

Další typický rys: psané texty bývají prokládány lat. slovy (*item, alias*), někdy se – zvláště odborné spisy – nespokojují jen s lat. termíny, nýbrž vkládají do českého textu celé latinské pasáže. Situace s trochou nadsázky srovnatelná s dnešním vlivem angličtiny.

Rozdíl oproti obdobím dřívějším: Dává se přednost latině klasické, mění se tedy i výslovnost lat. slov (viz výše).

2. Přejímání slov německého původu: Něm. slova proudí zejména do řemeslnické terminologie (zmiňuje se o ní Blahoslav ve své Gramatice) – *hoblík*, do dobového konverzačního jazyka (*foch, fortel, handlovati*), dále se jimi obohacuje vojenská

terminologie (*fendrych, mustrovati*). Němčina zprostředkovává též výrazy franc. původu (*oficír, kurýr, kvartýr*), španělského původu (španěl. *armáda* < ital. *armata* 'ozbrojená', to z lat., slovo bylo přívlastkem k slovu loďstvo – u nás bylo slovo přeneseno na vojsko pozemní). Ital. původu jsou některá slova řemeslnická, slova z oblasti architektury, která se k nám dostala zároveň s renesanční architekturou, a další, jako např. *bandita, bambitka, admirál, nave 'loď', korsár...*

3. Slova valašské kolonizace, viz výše.

4. Obliba ve využívání antonymních a synonymních výrazů.

Stabilizace spis. č. v průběhu 16. stol. byla ovlivněna též diskuzí o povaze biblického jaz., která se vedla na půdorysu konfesionálně, tj. co do víry, rozdělené č. společnosti (Vykypělová, viz její práce v Novém encyklopedickém slovníku češtiny, 2016). České bibli byla věnována soustavná pozornost od dob husitských, v době humanistické vzniká celá řada přepracovaných či adaptovaných vydání (úplných nebo novozákonních). Za mnohé lze uvést nejvýznamnější biblické tisky 16. stol.: (a) utrakvistické – Bible benátská (1506), Optátův Nový zákon (1533), Bible Severýnova (1529, 1537), Bible norimberská (1540), Bible Melantrichova (1549, 1556– 1557, 1560– 1561, 1570, 1577; ve Veleoslavínově vydání ještě 1613); (b) bratrské – Klauďánův Nový zákon (1518), Lukášův Nový Zákon (1525), Nový zákon Blahoslavův (1564, 1568), Kralická bible (1579– 1594, 1596, 1613). Tento mohutný proud č. biblického překladu se pak významnou měrou podílel na ustálení spis. č. Na počátku 16. stol. došlo k polemice mezi představiteli Jednoty bratrské a zástupci utrakvistů o povaze biblického překladu. Podstatou sporu bylo uchování některých archaismů, jakými bylo zejména imperfektum. Příslušníci Jednoty bratrské reprezentované anonymními překladateli Klauďánova Nového zákona a Lukášova Nového zákona více dbali na tradiční znění bible, kdežto utrakvisté reprezentovaní B. Optátem a P. Gzelem (překladateli Nového zákona a spoluautory první mluvnice č.) usilovali o modernizaci biblického jazyka. Ze sporu o rozdílných představách o povaze biblického jaz. přerostl tento spor do diskuze o podobě spis. jaz. (jak je patrné v polemicky laděných pasážích gramatiky J. Blahoslava – viz také níže). V tomto sporu by bylo možno odlišovat dva póly: na jedné straně pozici modernizační či demokratizační, která se přiklání k inovovaným formám a kterou reprezentují zástupci utrakvistické církve, na straně druhé pozici konzervativní či tradicionalistickou, reprezentovanou českými bratry, která se především snaží zachovat odkaz jazyk předchozích generací, a tím ho odlišit od jazyka běžně mluveného. Tradicionalistický proud proto tíhl k jaz. formám v té době konzervativním, n. dokonce archaickým (významnou roli hrál fakt, že

č. byla v tomto období jazykem s téměř dvousetletou tradicí). Vývoj spis. č. nakonec ke konfesionalizaci spisovného jaz. nedospěl.

Velké (ale nikoli jediné) zásluhy o stabilizaci a výslednou podobu spis. č. 2. pol. 16. stol. je nutno přičíst Jednotě bratrské, z jejíhož středu vzešla Bible kralická. Její jaz. představoval syntézu nového humanistického stylu s tradičními hodnotami dřívějších období. V duchu Blahoslavových jazykových názorů formulovaných zejména ve druhé části jeho gramatiky přeložili bratrští překladatelé Starý zákon, který na závěr doplnili revidovanou verzí Blahoslavova překladu Nového zákona. Jazyk a styl Bible kralické byl mírně konzervativní v hláskosloví a morfologii, syntakticky bohatý, avšak bez výrazných skladebních latinismů a s širokou slovní zásobou, oprostěnou však od dobové příměsi slov cizího původu. Vedle Bible kralické se v 16. a 17. stol. velké vážnosti napříč rozličnými konfesemi těšila také Bible Melantrichova. Tradici jazyka Bible Melantrichovy rozvíjel D. Adam z Veleslavína, Melantrichův zeť a dědic. Jazykový úzus tiskařské produkce D. Adama, který se věnoval programové kultivaci č., se v mnoha oblastech nakonec sblížil s jazykovým územ bratrských tisků (v souvislosti o **češtině veleslavínské**); někdy se jazykový úzus obou center rozděluje na kralický/českobratrský a veleslavínský. Hlavní autoritou se nakonec stala Bible kralická, která tuto pozici v českém spis. úzu zaujímal až do počátků moderní č. Vyspělý jaz. konce 16. stol. byl hlavním zdrojem a později i kritériem kodifikace nové č. Někteří autoři se dokonce domnívají, že epochu nové č. je nutno klást již do 2. pol. 16. stol. (Vykypělová – kritérium srozumitelnosti).

(Pokračování – Šlosar, 2009)

Vyspělou humanistickou češtinu tedy reprezentuje především šestidílná **Bible kralická**, která byla psána vytříbenou češtinou vysokého stylu (vycházela v letech 1579–1593). Tento nový překlad bible pořídili čeští bratři v čele s Janem Blahoslavem. J. Blahoslav přeložil Nový zákon (z autentického textu řeckého, ne z lat. Vulgaty), k jeho revidovanému textu (Blahoslav umřel 1571) potom kolektiv překladatelů vytvořil překlad ostatních částí tvořících Starý zákon. Překlad Starého zákona byl jazykově a stylově jednolité, protože všichni překladatelé plně respektovali jazykové a stylistické zásady formulované v Blahoslavově Grammatice české a zejména v její druhé části Přidání některých věcí k Grammatice české (všichni překladatelé včetně Bl. se opírali i o latinské překlady bible). Blahoslav zastával názor o výlučnosti biblického stylu, do něhož vůbec nepatří lexikální prvky a tvary z běžného hovorového jazyka o dialektismech nemluvě. Při překládání se také přihlíželo k překladům dosavadním, **takže jazyk Bible kralické představuje zdařilou syntézu tradičního biblického jazyka s přednostmi humanistického stylu.**

Jazyk Bible kralické

I. Hlásokslví bylo mírně konzervativní. V případě existence dublet se dává přednost podobám starším, např. nediftongizovanému *y* (*ej* nacházíme jen ojediněle v základech slov – *ve skrejších*), *u-* namísto *ou-* na počátku slova – *uroda*, rozlišování dvojího *l*, nezúženému *é* (zúžené *í* je jen po měkkých souhláskách).

II. Tvarosloví: opět se upřednostňují starší dublety: staré instrumentály plurálu maskulin a neuter s koncovkou *-y/-i*, duálové deklinační formy u jmen, adjektiva v pl. středního rodu s původní koncovkou *-á* (*černá zvířata*) oproti podobě s ženskou shodou (*černé zvířata*), posesivní adjektiva si ponechávají v sg. jmenné sklonění, kongruentní přechodníky, infinitivy na *-ti*, *-ci*.

III. Syntax: bohatství spojovacích prostředků, obsahuje všechny výdobytky latinské syntaxe, o nichž už byla řeč. Ale **neužívá konstrukcí pro češtinu nezvyklých**, tj. akuz. nebo nom. s infinitivem.

IV. Slovní zásoba: bohatá, s rozvinutou synonymií (synonyma tvoří i řetězce). Např. žaltář Bible kralické je lexikálně nejbohatší ze všech předobrozenských verzí bible. Lexikální bohatství překladu je důsledkem uplatnění humanistických jazykových ideálů, především stylistické disimilace. Oproti jiným biblickým překladům užívá synonym ve větší míře (např. oproti Melantrichově bibli, kde se v jisté části 4x opakuje spojení *duch Páně*, je v Bibli kralické 2x *duch Hospodinů*, 2x *duch Boží*). Pronikají do ní i soudobé lexikální prvky – *pozoun*, *citara*.

Svébytný styl kralického překladu nebyl tedy jen důsledkem jeho mírně archaického hlásokslví a tvarosloví. V tom se s Bibli kralickou shodovala většina dobových textů vysokého stylu. **Jejími specifickými atributy je lexikální bohatost při převaze lexika domácího původu, syntaktická přesnost při eliminaci latinismů, které byly češtině cizí (akuz. s inf., ablativ absolutní) a především vynalézavé využívání stylistické disimilace, které vedlo až k výrazu poeticky bohatému.** Na tyto kvality navázal a dále je rozvíjel Komenský. Jazyk Bible kralické byl uznávaným vzorem nejen v době humanistické, ale i v období barokním. V národním obrození se dokonce stal vzorem při kodifikaci nové spisovné češtiny.

Doplňk k literatuře: KYAS, V. Česká bible v dějinách národního písemnictví, 1997; VYKYPĚLOVÁ, T.: K možnostem vytvoření konfesně podmíněných variant spisovné češtiny v 16. století. WSJ 54, 2008, 171– 191; VYKYPĚLOVÁ, T. Čeština „dlouhého 16. století“: zdroje spisovné normy. In Dittmann, R. & O. Uličný (eds.), Čeština a dějiny. Studie k moderní mluvnici češtiny 3, 2013a, 41– 63; VYKYPĚLOVÁ, T. Wege zum Neutschechischen, 2013b.

Gramatografie a lexikografie

Humanistické češtině byla věnována značná **teoretická pozornost**. Roku 1533 vyšla tiskem první česká mluvnice, *Grammatika česká* B. Optáta, P. Gzella a V. Philomatesa, která normovala grafický úzus, zavedla třístupňovou interpunkci a přinesla řadu doporučení morfologických, syntaktických a stylistických. Tuto gramatiku okomentoval a kritickými připomínkami doprovodil J. Blahoslav. V druhé části nazvané *Přidání některých věci k Grammaticae české příhodných* shrnul své zkušenosti překladatelské, uvedl výklad o přejatých slovech, pojednal o požadavcích na vysoký styl, o dialektech, uvedl příklady nevhodného i vhodného vyjadřování, předložil sbírku přísloví a rčení. Práci dokončil 1571, ve své době však nevyšla tiskem. R. 1577 vydal M. Benešovský mluvnici *Grammatica Bohemica*, uvádějící deklinační a konjugační paradigmata. Ta jako první uvádí sedm pádů, upozorňuje na spjatost kategorie vidu a času, konstatuje už, že tvary opisného pasiva typu *vidín jsem* mají časovou platnost přítomní. R. 1603 vydal V. Benedikt Nudožerský knihu *Grammaticae Bohemicae libri II*. Je to první soustavná gramatika č. Konceptně je založena na vzoru gramatik latinských (Priscianus, Ramus, Linacer). První kniha pojednává o výslovnosti, grafice a zejména o morfologii, druhá (stručnější) o syntaxi jednoduché věty chápané jako sledování kongruence a rekce. Ilustrační příklady pocházejí z biblického textu, ale autor zčásti přihlíží i k dobovým tendencím v hláskosloví a morfologii.

Gramatiky: Polemika o podobě českého jazyka v Novém zákoně vedla k sestavení první české mluvnice, pojednávající z velké části o problémech překladu bible z latiny. Tato první česká gramatika nazvaná *Grammatika česká* vyšla roku 1533 v Náměšti nad Oslavou. Jejími autory byli **Beneš Optát**, **Petr Gzell**, **Václav Philomates**. Skládala se ze dvou částí: *Orthographia* a *Etymologia*. Autorem Ortografie je Beneš Optát. V ní je podáno poučení o všech českých hláskách a o způsobu jejich psaní. Optát zde v podstatě kodifikuje pravopisný úzus bratrský (až na malé výjimky při psaní velkých písmen). Poté následuje pojednání o interpunkci, v němž se zavádí trojstupňová interpunkce (tečka-dvojtečka-čárka) a poučuje se o užívání otazníku, rozdělovacího znaménka a závorek. Třeba poznamenat, že je to první poučení o interpunkci vůbec. Etymologii napsal Václav Philomates. Termínem *Etymologia* se tehdy rozuměla jakási nauka o jazykové správnosti. Východiskem této části jsou poznatky získané při překládání Nového zákona. Popisované dílo tedy ještě není soustavným popisem jazyka, gramatika v našem pojetí, nýbrž uspořádaný souhrn pravopisných pravidel a stylistických rad. Ale představuje úspěšný pokus o vystižení některých problémů soudobého spisovného úzu vyššího stylu na obecné rovině. (Jen v několika případech se objevují pokusy usměřovat úzus podle individuální představy: Philomates např. navrhuje odlišovat u adjektiv a zájmen feminin akuz. od instr.: akuz. *míru dobrú* X instr. *tou měrou*. Ve výkladu nacházíme partie psané latinsky (zvl. Phil.). O tom, že byla gramatika oblíbena, svědčí její několikeré vydání: 1543, 1588, 1643.

První česká gramatika zaujala **Jana Blahoslava** (význačný činitel Jednoty bratrské a později též její biskup). Také jeho dovedla ke gramatice především činnost překladatelská. Blahoslav nejprve velmi podrobně okomentoval celou *Grammatiku českou* a nakonec k ní připojil vlastní poznámky, jež nazval *Přidání některých věci k Grammaticae české příhodných*. Tato pozorování o jazyce shromažďoval téměř dvacet let, knihu ukončil v r. 1571 a téhož roku v Mor. Krumlově zemřel. Blahoslavovo *Přidání* je opět jen soubor poznámek k různým problémům rozčleněný do 7 oddílů. Pro naše potřeby je poučný oddíl třetí o cizích slovech. Blahoslav se nebrání přejímání cizích slov, ale nemá být

samoučelné. Měla by se přejímat taková slova, která jazyk potřebuje k přesnějšimu vyjadřování. Existují-li užitelná domácí slova stejného významu, má se jim dávat přednost před cizími. Za potřebné považuje odborné termíny (např. lékařské), zčásti i řemeslnické, ale nepovažuje velké množství něm. řemeslnických termínů u nás užívaných za velkou výhodu. Připouští, že u těch, kteří si zároveň s řemeslem osvojili německou terminologii, je to třeba tolerovat, ale nevidí důvod, proč by se v tom mělo dále pokračovat. V jiných oddílech zase Blahoslav představuje svůj názor na jazyk bible. Bible má být psána vysokým stylem, obraty a tvary z mluveného jazyka do ní nepatří, dialektismy jsou zcela nevhodné. V samostatném oddíle věnuje Blahoslav pozornost dialektům. Za dialekty ovšem považuje jednotlivé slovanské jazyky nebo jejich skupiny. Jejich třídění se od dnešního liší. Ale mnohem cennější je jeho konstatování diference dialektu českého. Základní rozdíl vidí mezi Čechami a Moravou. Upřednostňuje hláskové podoby české („*Moravané, ačkoli českým jazykem mluví, však ne tak pěkně a slušně vyříkají slov někteří*“), a je-li mezi Čechami a Moravou lexikální diference, zastává se podoby české a moravskou považuje za nevhodnou a nekulturní (*Čechové říkají pěkným slovem hlemežď, Moravci mrzutě slimák*). Blahoslav také poukazuje na rozdíly mezi dialekty. V duchu starší tradice zařadil do svých výkladů příklady vzorného vyjadřování: různé citáty, sbírku přísloví, která obsahuje jednak přísloví zděděná od Matěje Červenky, jednak přísloví, která získal sám z jiných pramenů. Protějškem těchto doporučených stylových ozdob jsou ukázky nevhodných obrátů a nedokonalých překladů, které vybral z různých (starších i soudobých) překladů bible. Za nejzávažnější nedostatek považuje pronikání hovorových prvků, které se v té době šířily v mluveném jazyce, do jazyka biblického překladu. Do svých pozorování zahrnuje také kritiku stylu dobových a starších autorů. Jsou to bystré postřehy, které mnohdy dobře vystihují stylové nedostatky jednotlivých autorů (mezi ně patří přílišná závislost na latinském nebo řeckém způsobu vyjadřování, záliba v individuálních neologismech atd.). Blahoslavovo dílo nevyšlo ve své době tiskem. Její první edice byla pořízena až v minulém století a druhá v r. 1991, a to editory D. Šlosarem, M. Čejkou a J. Nechutovou. Tato edice je srozumitelná a spolehlivá. – Blahoslavovo pojetí jazykové správnosti a dobrého stylu mělo velký ohlas mezi dobovými autory a výrazně ovlivnilo další jazykovou praxi. Jeho překlad Nového zákona se stal normou pro další překladatele (dohromady tvoří tyto překlady Bibli kralickou).

Na teoretických pracích o jazyce se i v této době podílel Emauzský klášter. Poslední utrakvistický superior kláštera Na Slovanech **Matouš Benešovský Philonomus** napsal dílo *Grammatica Bohemica* (1577), v němž se pokusil postihnout českou paradigmatickou. Je také autorem „prvního onomastického slovníku“, ovšem výběrového – *Knížka slov českých vyložených...* (1578). Je to zároveň první pokus o etymologický výklad českých slov.

Ovšem první skutečnou českou mluvnici – podle našich dnešních měřítek – je *Grammaticae bohemicae libri II* od **Vavřince Benedikta Nudožerského** z r. 1603. Tato gramatika se stala základem, z něhož vycházely další popisy češtiny. Úvodní poznámky pojednávají o výslovnosti a pravopisu, první kniha pojednává o tvarosloví a druhá o syntaxi jednoduché věty. Mluvnická soustava, která je tu popisována, odpovídá standardu Bible kralické, ale vedle toho se autor zmiňuje o podobách hovorových (o výslovnosti *ej* vedle *y*, o úženi v adjektivních tvarech – *dobrýho*, o skloňování posesivních adjektiv podle složené deklinace – např. jmenný tvar gen sg. *Janova X* složená dekl. *Janového*). Důležité: jde o první komplexní popis. Neřídila se pouze schématem dobových gramatik latiny, nýbrž věnovala pozornost i jevům, které v latině obdobu nemají (rozdíl mezi dokonavými a nedokonavými slovesy atd.). Nudožerský opírá svůj popis jazykového materiálu o skutečný dobový úzus a nesnaží se jej násilně regulovat. V případě uvádění dubletních tvarů a podob se pokouší i o jejich stylistické hodnocení. – Gramatika vyšla v r. 2000, vydala ji Nancy Smith, Američanka žijící v Německu.

Latinsko-český slovník z r. 1560 je dílem T. Rešela (Reschelius). Vznikl na základě slovníku P. Dasypodia *Dictionarium latinogermanicum et vice versa germanicolatinum* z r. 1537. Vrcholem humanistické lexikografie jsou slovníky D. Adama z Veleslavína *Nomenclator quadrilinguis* a *Sylva quadrilinguis* (1598): uvádějí lat., řec. a něm. ekvivalenty č. slov a představují reprezentativní průřez dobovou slovní zásobou. Věcně řazený *Nomenclator*

obsahuje přes 5000 substantiv a asi 1700 adjektiv, abecedně řazená Sylva uvádí také slovesa. Zvláštností je sedmijazyčný (latinsko-italsko-německo-charvátsko-maďarsko-polsko-český) slovník P. Lodereckera z r. 1605. Vznikl doplněním Vrančícova pětijazyčného slovníku (Benátky 1596).

Komunikační sféry češtiny

Čeština proniká i do takových sfér dobového společenského života, v nichž od středověku vládla latina. V oblasti literární tvorby se rozrůstá celá řada žánrů literární produkce s vyššími ambicemi: dějepisná a memoárová próza, cestopisy, nábožensky vzdělávatelná próza, hymnografie, homiletika, teologický traktát, liturgické příručky, právnická literatura, epistolografie, drama (zejména biblické) či příležitostná poezie. Vedle toho se také rozvíjí četba pro nižší vrstvy, jako jsou knížky lidového čtení. Přes tento rozmach spis. č. nejsou všechny oblasti plně rozvinuty. Málo byla rozvinutá oblast světské liter.; i když se v poslední třetině 16. stol. rozšířila obec vzdělaných čtenářů. V 16. stol. se nevytvořila tradice některých žánrů vyššího stylu, např. světské drama, epos či román spojený s aristokratickým prostředím. To mělo své následky v pobělohorském období. Jejich existence a tradice by bývala mohla zabránit ústupu vysokého stylu.

Šíření češtiny v zahraničí v 16. stol. vrcholí. Velký vliv má čeština především **na polštinu**. Nejde jenom o obohacování slovní zásoby, příp. o vliv českého pravopisu, jako tomu bylo dříve, ale především o záměrné napodobování hláskové podoby českých slov zaváděním slov s konsonantem *h*, ústními střídnicemi za nosovky, se skupinami *rat*, *lat*... Tak se stalo, že do polštiny pronikají slova s těmito českými hláskovými jevy: *brana*, *han'ba*, *obec*... a dále některá gramatická slova *zaiste*, *ponieważ*... Čeština se stala módním konverzačním jazykem šlechty, psaná polština částečně napodobovala tehdejší český pravopis, tj. spřežkový s diakritickými prvky (*do* dnes *ż*, *ó* [u]) .

Čeština byla administrativním jazykem **ve Slezsku** a přilehlých knížectvích. Dobové písemnosti svědčí o tom, že tu s největší pravděpodobností existovala místní varianta spisovné češtiny, které se užívalo i jako jazyka jednacího a hovorového.

Prostřednictvím Polska se český vliv šířil dále na východ. V období 14.–16.stol. pronikla řada slov českého původu, nebo slov češtinou zprostředkovaných **do ruštiny**. Některá z nich se dokonce stala trvalou součástí ruské slovní zásoby (*meščanin*, *puška*, *spravedlivyyj*, *škola*). Polským prostřednictvím pronikala česká slova do ruštiny i v 17. stol. (*obyvatel'*, *poručik*), tedy v době, kdy už v zahraničí český vliv ustával.

Od poloviny 15. stol. byla čeština administrativním jazykem **na Slovensku** a zčásti v **Uhrách** (korespondence krále Matyáše je zčásti psána česky). Ale čeština, která se v té době zde užívá, se od češtiny užívané v českých zemích začíná odlišovat. Ustupují z ní ty české jevy, které jsou slovenštině cizí (např. *ř*), a dále ty jevy, které neměly obdobu ve slovenských dialektech (*ú > ou*). Obdobně byl modifikován i morfologický plán.

Teprve od poloviny 16. stol. jsou doloženy psané texty **lužickosrbské** a také tyto písemnosti, jde nejčastěji o texty s náboženskou tematikou, vykazují český vliv (*duša, hody, biskup, modlitva*, ale i slova z jiných oblastí – *kral, pan, sprawa*). V 17. stol. přejímá lužický pravopis prvky českého diakritického pravopisu (uchoval se dodnes).

V 16. stol. ovlivnila čeština do jisté míry i **charvátštinu**, ale dělo se tak za zvláštních okolností. Za papeže Řehoře 13. se církev snažila zavést pro všechny jižní Slované jednotný spisovný jazyk, aby se na tomto rozsáhlém území mohlo snadněji šířit náboženství. Pokusil se o to zadarský kanovník Šimun Budinić, který zpracoval r. 1583 Sumu naučení křesťanského zvláštní směsici čakavské charvátštiny, češtiny, polštiny a prvků církevněslovanských. Z češtiny přejal řadu slov (*rada, proto, kteri, mni*). Další vliv se týkal pravopisu. Užívá se *č, ž* s diakritickými znaménky (do té doby se tu užívaly spřežky italského původu). Tento umělý pokus sice nezajistil trvalé přejetí českých lexikálních prvků, ale skutečnost, že při vytváření nového kulturního jazyka bylo užito češtiny, svědčí o jejím věhlasu daleko od českých zemí.

Pravopis bratrský byl užíván od 16. stol. až do počátku národního obrození. Jde v podstatě o upravený diakritický pravopis Husův; vznikl v souvislosti s přípravou vydání proslulé Bible kralické. Právě jim vděčíme za dnešní diakritika. Pravopis bratrský byl užíván až do počátku národního obrození. Byl představen v mluvnici V. B. Optáta, P. Gzella a Philomatesa 1533, *Grammatyka/Grammatika Česká*. Největším přínosem tohoto díla (tj. jeho části zvané *Orthographia*) bylo sjednocení tehdejšího rozkolísaného tiskařského úzu, neboť knihtisk byl hlavním prostředkem masového šíření národní vzdělanosti a kultury. Další úpravy bratrského rukopisu navrhl Jan Blahoslav ve svém rukopisném komentáři k výše citované gramatice (*Gramatika česká Jana Blahoslava, 1571*). Bratrský rukopis je ve své podstatě pravopis diakritický s několika prvky pravopisu spřežkového. Mnohé z těchto úprav zůstaly uchovány dodnes. 1. Tečka nad konsonanty/souhláskami byla nahrazena háčkem (*č, d', ň, ř, t', ž*), ale ne ve všech případech. Souhláska *š* se označovala jednak diakritickým znaménkem nad *s*, jednak spřežkou *š/*, příp. různými kombinacemi obojího. Dvojí *l*, jehož první grafické rozlišení navrhl Hus, se rozlišovalo jen v některých bratrských rukopisech a tiscích: tvrdé *l* se značilo jako *l* s obloučkem vpravo, měkké *l* jako pouhé *l*. Se splynutím obou *l* v jedno střední (15.

stol.) však toto rozlišení ustupovalo a posléze zůstalo pouhé *l*. 2. Od této doby se slabiky *dě, tě, ně, bě, pě...* píší dnešním způsobem. 3. Délka vokálů se sice označovala čárkou, ale ne u všech samohlásek. Dlouhé *í* se zapisovalo jako *j*, což byl pozůstatek zdvojení hlásek při označování kvantity (*ij*, neboť *ii* bylo nesrozumitelné, nesnadno se rozlišovalo také *í* a *i*). 4. Do této doby spadá dvojí označování dlouhého *u*: *ú, ů*. Tzv. *ů* s kroužkem se vyvinulo z dlouhého stč. *ó*, jež se postupně měnilo nejprve na dvojhlásku *uo*, psanou též nad sebou jako *ũ*, a později, když se toto *uo* změnilo v *ú* (tj. začalo se vyslovovat jako [ú]), stala se tato dvojhláska psaná nad sebou jako *ů* označením dlouhého *u*: stč. *kóň* > *kuoň* > *kůň*. „Kroužkované“ *ů* je tedy tradičním pozůstatkem z doby jeho diftongické výslovnosti, tj. [uo]. Z uvedeného vyplývá, že kroužkované *ů* označuje jen takové dlouhé *u*, které se vyvinulo ze stč. *ó*: stč. *kóra* > *kuora* > novočeské *kůra* oproti novočeskému *manikúra* (z lat. *cura* ‘péče’, vyslovovaného [kúra]). 5. Dalším specifikem byl zápis dvojhlásky *ou* jako *au*. Ten se držel až do doby národního obrození. Dnes už ho připomínají jen jednotlivá slova uchovávaná tímto starým pravopisem, např. příjmení *Aujezdský*, vlastně „Oujezdský“, tj. z Újezda. 6. Nápadným znakem bratrského pravopisu je psaní *y, ý* po *s, z, c* (*cyzý, sýla*). Tyto pozůstatky bratrského pravopisu nacházíme rovněž v některých příjmeních (*Zyka*). – Z této doby pochází trojstupňová interpunkce podle vzoru latinských gramatik: tečka, dvojtečka, čárka. Bratrský pravopis se uplatňoval především v tiscích. Pravopisné změny prováděné v úzu tiskařském totiž pronikaly do písařského úzu se zpožděním a v nestejně míře, některé z nich nepronikly vůbec.

Litera/spřežka	označuje	hlásku (dvojhlásku)
<i>j (ij)</i>	=	<i>í</i> : <i>widjš</i>
<i>au</i>	=	<i>ou</i> : <i>odpau,ftěgte</i>
<i>ſ</i>	=	<i>š</i> : <i>odpu,ftěno</i>
<i>w</i>	=	<i>v</i> : <i>wám</i>
<i>v</i>	=	<i>u/ú</i> : <i>vmyfj</i>
<i>g</i>	=	<i>j</i> : <i>geft</i>
<i>ğ, ğ, častěji g</i>	=	<i>g</i> : <i>ffiğůry, grunth</i>
<i>ay, ey, oy</i>	=	<i>aj, ej, oj</i> : <i>naymiley,ftj</i>

Příklad: Transliterace:

Když Pán Bůh zpřjčjn gemu řamému známých, na Čefký Národ w Náboženřtvj čistém pořtawený/ z Wlařti vyhnanřtvj dopuřtil...

Transkripce:

Když Pán Bůh z přičin jemu samému známých na český národ v náboženství čistém postavený z vlasti vyhnanství dopustil...

(KOMENSKÝ, ZPRÁVA KRATICĚKÁ O MORNÍM NAKAŽENÍ)

Bratrský pravopis se uplatňoval především v tiscích. **Písařský úzus se od tiskařského odlišoval malou mírou využití diakritického pravopisu.** Pravopisné změny prováděné v úzu tiskařském pronikaly do písařského úzu se zpožděním a v nestejně míře, některé z nich nepronikly vůbec. Označování měkkosti konsonantů diakritickými znaménky a označování kvantity čárkou bylo zcela nedůsledné. V písařském úzu se běžně užívalo řady spřežek (*cž=č, cz=c, zi=ž, rž=ř, uo=ú*), litera *ž* pronikla jen zčásti, zaměňuje se užívání *i, y* (zvláště v 17. stol.) atd.

Rozdíly mezi obojím územ se postupně prohlubovaly a okolo r. 1530 byly už tak nápadné, že šlo v podstatě o dvojí pravopis. Tuto skutečnost konstatují i gramatikové a autoři školních učebnic.

V období barokním byla větší míra variability.

Velká písmena mají funkci: **a) Členící** – velké písmeno se objevuje pravidelně na začátku samostatného větného celku po tečce, někdy se kladou majuskule mechanicky na začátek každého verše. **b) Funkce pojmenovací** – velká písmena slouží k individuaci či specifikaci objektu / pojmu jimi označovaného; v této funkci se majuskule blíží funkcím novočeským: *propria (Adam, w Egyptě)*, pojmenování hvězdných těles: (*Hvězdami..., s Planétami*), pojmenování lidských společenství na základě příslušnosti k městu, národu či vyznání: (*Nebešťané, Židé, Pohané*), roční období, dny a jejich část (*Léto*), personifikace (*Holubice*), zájmeno referující ke Kristu či Mesiáši: *Žádoftiwý čas máme/ w němž přiffel k nám Onen.*

Velkým písmenem se vyjadřuje úcta k postavám či předmětům náboženského kultu: *Swatá Trogice*. **c) Funkce informační** – velkými písmeny se označují slova, která mají charakter centra rematické části výpovědi nebo slova (*zdá se mi že gfem v Rági*)

Nicméně kladení velkých písmen se v řadě případů jeví jako nadměrné (především z perspektivy vzdělaného uživatele moderní spisovné češtiny).